

Rácz Ildikó Mária

Irodalom és pszichoanalízis: a módosult tudat belső terének megjelenítése Ivan Bunyin prózájában

Erős Ferenc írja „Határátlépések pszichoanalízis és irodalom között Dr. S.-től Muo doktorig” című tanulmányában, hogy vannak regények, amelyeket halhatatlanná tett a pszichoanalízis és vannak olyan regények is, amelyek a pszichoanalízist tették halhatatlanná. (Erős, 2010.) Az irodalomtudomány és a pszichoanalízis kapcsolata több mint egy évszázada létezik, a kölcsönhatás „hol nyíltan mutatkozott meg, hol pedig rejtetten, bűvópatak módján” (Bókay–Erős, 1998, 7). Sigmund Freudot magát is foglalkoztatta a kérdés, hogy az irodalmi alkotások fabulája, központi motívumai, hősei és motivációik megfejthetők-e a pszichoanalízis módszerének és eszközrendszerének az elemzésbe való bevonása révén. Carl Gustav Jung vitába száll Freuddal, a mélylélektan másik nagyhatású képviselője szerint ugyanis „a műalkotás nem betegség”, éppen ezért másféle interpretációt kíván. (Jung, 1922.) Jung vizsgálódásai a művészetpszichológia terén elsősorban a kollektív tudattalan területére fókuszálnak: az ősi mítoszok, legendák és mesék jungi értelmezésben a kollektív tudattalan kivetülései. Az archaikus képanyag „az emberiség közös birtoka”, így a művészetpszichológiai kutatások jungi kérdése az, hogy az adott műalkotásban megtalálható kép a kollektív tudattalan melyik ösképére vezethető vissza.

A Nobel-díjas orosz emigráns író, Ivan Bunyin kisepikájának lélektani mozzanatait vizsgálva Bókay Antal és Erős Ferenc releváns megállapításával érthetünk egyet: „A huszadik század írói közül sokakra hatott közvetlenül a pszichoanalízis, számosan voltak, akik valamilyen módon hívéül szegődtek, ám sokan voltak olyanok is, akik talán egyetlen sort sem olvastak Freudtól, Jungtól vagy Ferenczi Sándortól, jellem- és lélekábrázolásukban mégis arra a nyelvezetre, diskurzusra támaszkodtak, amelyet a pszichoanalízis teremtett meg a huszadik század kultúrájában” (Bókay–Erős, 1998, 7). A modern pszichológia tudománya Ivan Bunyinnal szinte egyidőben született meg,¹ Carl Gustav Carus, Freud és Jung pszichoanalitikus elméletei az orosz szellemi életre is jelentős hatással voltak. Elterjedt egy olyan szemlélet, hogy Vladimir Nabokovhoz hasonlóan Bunyin sem lelkesedett

¹ Bár a pszichológia alapjai egyidősek az emberiséggel, a modern pszichológiatudomány megszületését Európában Wilhelm Wundt (1832–1920) pszichológiai laborjának a Lipcsei Egyetemen 1879-ben történő megalapításától datálják.

Freud téziseiért, feltételezhető azonban, hogy ő sem vonhatta ki magát a kor domináns szellemi irányzatainak a hatása alól. Freud műveit már 1904-től elkezdi oroszra fordítani, a pszichoanalízis tana az 1910-es évektől az orosz szellemi életben az egyik meghatározó tudományos elméletté válik. (Etkind, 1999, 7–14.) Az 1910–20-as években alakul meg az orosz analitikus iskola, amelynek képviselői között ott találjuk Nyikolaj Oszipovot, Tatjana Rozentalt, Mojszev Vulfot és Leonyid Drozneszt is. Alekszandr Etkind az oroszországi pszichoanalízis történetét vizsgáló monográfiájában hangsúlyozza, hogy az első orosz analitikusok a nyugati egyetemekről hazájukba visszatérve tekintélyes szakmai posztokat töltöttek be, szoros kapcsolatot áptak az orosz irodalmi és politikai körökkel. Pácienseik közé az orosz „ezüstkor” kiemelkedő személyiségei tartoztak.² Fontos azonban megjegyeznünk, hogy noha Freud számos művét kiadták orosz fordításban, követői lettek, téziseit és szexualitásról vallott felfogását heves viták és éles kritikák övezték. Az 1917-es forradalmat követően, s főként a későbbi Szovjetunióban az 1930-as évektől a pszichoanalízist burzsoá elméletnek tartották, és helyette a pavlovi pszichológiát preferálták.

A Milica Grin által szerkesztett és publikált naplók tanúsága szerint a Bunyin-villában olykor-olykor szóba került Freud. Az 1931. március 11-i naplóbejegyzésben például arról olvashatunk, hogy a Bunyin házaspárnál vendégeskedő filozófus és barát, Fjodor Sztjepun példálózott a freudi koncepcióval: „Még valami, Iljinre³ visszatérve – neki csak a beletázon van esze, sem tudat alatti, sem tudat feletti szinten nincsen. Most még az orosz forradalmat is freudi módon értelmezi”⁴ (Grin, 1981, 239). Vera Muromceva-Bunyina férjéről írt könyvében Freud szellemében mond ítéletet Bunyin első házassága felett: „Megkérdeztem Ivan Alekszejevicset, hogyan történhetett meg az, hogy az esküvőjükről a felesége nélkül távozott. – Nem tulajdonítottam ennek semmi jelentőséget, és valami nagyon érdekesről beszélgettünk Nyikolaj Petroviccsal, el is felejtkeztem arról, hogy az ifjú házásoknak együtt kell visszatérniük... – Freud szerint az ilyen házasság nem lehet hosszú életű. És így is történt”⁵ (Muromceva-Bunyina, 1958).

Az orosz pszichoanalitikus mozgalom egyik vezető személyisége, Ivan Jermakov által szervezett Tudományos Társaság a művészi alkotói tevékenység pszichológiáját a pszichoanalízis módszereivel tanulmányozta. Lev Vigotszkij *Művészetpszichológia*⁶ című monográfiájában konstatálja, hogy a művészetelméletnek mind nagyobb szüksége van pszichológiai megalapozásra, másrészt a pszichológiának is „szükségképpen vonzódnia kell az esztétikai reakció bonyolult problémáihoz” (Vigotszkij, 1968, 19–20). A kérdés csupán az, meg lehet-e állapítani a művészet emberre gyakorolt hatásának pszichológiai törvényszerűségeit. A freudi teória felett

² Freud korai kapcsolatát az orosz kultúrával nemcsak Merezkovszkij Freud által igen nagyra becsült *Leonardo da Vinci* című regénye, hanem híres páciensével, az ún. „Farkasemberrel”, Szergej Pankejevvel folytatott társalgásai is alátámasztják.

³ Ivan Alekszandroviics Iljin (1883–1954) orosz emigráns jogtudós, filozófus.

⁴ A szerző fordítása.

⁵ A szerző fordítása.

⁶ Bunyin *Könnyed lélegzet* című művét Vigotszkij a művészi elbeszélés tökélyre vitt mintaképeként írja le, a művészetpszichológus elemzésének célja, hogy feltárja az elbeszélés dinamikus kompozícióját (fiziológiáját), vagyis választ kapjon arra a kérdésre, hogy miért így strukturálta az adott anyagot a szerző.

Vigotszkij a szociálpszichológia nézőpontjából gyakorol kritikát, a pszichoanalitikus elmélet két fő hibáját a pánszexualizmusban (a nemiség minden területre és tárgyra való kiterjesztése) és az infantilizmusban (gyermeki reakciók, elhárítások és működésmódok fennmaradása) látja. Ugyanakkor deklarálja, hogy a művészi effektus legközvetlenebb okai a tudattalanban rejlenek, és csak akkor kerülhetünk közel a művészet kérdéseire, ha behatolunk a tudattalan területére. A tudattalan és a tudatos ugyanis nincs áthatolhatatlan fallal elválasztva egymástól, a tudattalanban kezdődő folyamatok gyakran a tudatban folytatódnak, sok tudatot pedig leszorítunk a tudattalan szférába. A tudattalan befolyásolja a tetteinket, feltárul magatartásunkban, a legpregnánsabban azonban a műalkotásokban nyilvánul meg, így ezek válnak a tudattalan tanulmányozásának a kiindulópontjává. A művészet Vigotszkij szerint afféle gyógymód, eszköz a tudattalannal történő konfliktus kezelésére, így válhat lehetővé a neurózis elkerülése.

A módosult tudatállapotok pszichés jelenségei (álom, hipnózis, fantázia, droghatás, örület, delírium) iránti nagyfokú érdeklődés már a romantika korának szerzőit is jellemezte, a disszociatív lelkiállapotok irodalmi témaként való ábrázolása számos alkotásuk ihletőjeként szolgált. (Szabó, 2008, 298–321.) A spektrum rendkívül széles skálát fed le a normál alvástól a „testen kívüli” halálközeli élményig, a hozzá sorolható jelenségek több szempontból is csoportosíthatók. Ide tartoznak a különböző transz-, hipnotikus és meditációs állapotok, jellemezheti hallucináció, aktiválódhatnak tudattalan vagy tudatból kiszorult, elfojtott emlékek. Kiválthatnak módosult tudatállapotot mély érzelmek (szerelmi érzés, gyász, dühroham), vallásos tapasztalatok (ima, vallási extázis), szomatikus tényezők (éhség, orgazmus, alváshiány, só-víz-háztartás felborulása medikális okokból), farmakológiai és pszichedelikus anyagok (pszichoaktív szerek, drogok, alkohol). A módosult tudatállapot létrejöhet spontán módon, de lehet patológikus tünet is. Módosult tudatállapotban az ember által átélt valóság a saját belső, szubjektív világának a terére korlátozódik. A külvilág reális tere helyett a belső, mentális tér kivetülése lesz az egyén tapasztalatainak locusa.

Freud, aki az ébrenléttől az alvás felé haladva a különböző módosult tudatállapotok mentális tereit tanulmányozta, a hipnózis kapcsán szembesült először a tudattalan mentális folyamatok létezésének a tényével. (Szummer–Horváth, 2020, 45–79.) A szabad asszociáció technikája vezet el az álmok jelentőségének a felismeréséhez (uo. 52.), amelyek között a tudatos álmodás⁷ már az ókor óta ismert jelenség. A módosult tudatállapot tanulmányozásában a századvégen jelentős szerepet játszottak az orosz szellemi életre is nagy hatást gyakorló William James önkísérletei,⁸ melyek nyomán jelentős lépések történtek a pszichedelikus szerek hatásmechanizmusának a vizsgálatában. A tudományos kutatások alátámasztották, hogy módosult tudatállapotban a tudattalan mély rétegei nyílnak meg, összefüggésben azzal, hogy bizonyos agyi területek aktiválódnak, mások működése viszont gátlódik.

⁷ Éber álom: az álmodó személy nem csupán a tudatában van annak, hogy álmodik, hanem az álom menetét is képes befolyásolni.

⁸ A híres amerikai író, Henry James bátyjának, William Jamesnek *A vallási élmény változatai* (The varieties of religious experience. New York, London: Longmans, Green & Co., 1902) című művét már 1910-ben lefordították orosz nyelvre. Az írás jelentős visszhangot váltott ki az orosz értelmiség, a vallásfilozófusok, pszichológusok és művészek körében (Grossman–Rischin, 2003).

Hasonló jelenségek leírásával, a tudati határmezsgyék és a módosult tudat belső terének a megjelenítésével találkozhatunk Ivan Bunyin prózájában is. A bunyini térmodell már tipikusan 20. századi jelenség, szembetűnően túllép a realistáknál megszokott ábrázolásmódon. A tér az eszmei tartalommal forr egybe, s vagy egy adott létforma hordozójává válik, vagy egy adott kultúrköré, vagy valamilyen igazságé, vagy a tudat belső terének a kivetüléseként értelmezhető. Bár a transzállapot művészi megjelenítésével az emigráns író korai műveiben már találkozhatunk, például „A tanító” című elbeszélésében, ahol a büntudatból és a melankóliából eredő belső feszültség a megittasult főhőst egy örült, vad vitustáncba ⁹ (egy akaratlan izomrángásokkal járó neurológiai kórkép, Huntington- és egyéb kóréak laikus elnevezése is) kergeti, a módosult tudat belső terének a leírása inkább Bunyin érett művészi korszakára jellemző.

Ennek egyik jellemző példája az 1910-es évek bunyini prózájának ismert elbeszélése, „A szerelem nyelvtana”. A főszereplő mozgása a valós külső térből indul el, ám ez a tér fokozatos transzformáción megy keresztül, egyre kopárabbá, sematikusabbá válik. A nyelvi absztrahálás az írói intenciónak megfelelően az olvasó figyelmét a főhős, Ivlev párhuzamos mozgására irányítja rá, aki tudatának belső terében, az emlékek és a képzelet birodalmában utazik. Emlékei térbeli kivetülésének hatására és annak mértékében válik az ismeretlen vidék Ivlev számára fokozatosan ismerőssé. A szüzsé művészi tere álom és valóság keskeny határmezsgyéjén ingadozik: az elbeszélő már a mű elején nyomatékosan jelzi a lovak patáinak ütemes kopogását és a csengettyűs tarantász ritmikus zenéjének álomba ringató hatását. A kocsit hajtó „legény” az út elején elégedetlen, búskomor, olyan, akivel szóba elegyedni sem igen lehet, utasa ezért átadja magát a cél nélküli szemlélődésnek, amikor ellazult, meditatív állapotba kerül a tudat. Az elbeszélésben a tér- és idősíkok váltakozása szoros kapcsolatban áll azzal, hogy Bunyin a történeteket egyidőben különböző kauzális összefüggésben, értékperspektívából és időbeli nézőpontból láttatja. A tudat mélyén játszódó utazás a főhős megismerési és önértelmezési folyamatát követi nyomon ¹⁰ csakúgy, mint Bunyin 1910-es években írt két másik művében, a „Testvérek” és a „Csang álmai” című elbeszélésekben.

A „Csang álmai” belső szerkezeti ritmusát álom(emlék) és valóság állandó váltakozása, a tudattalan és a tudatos mentális tartományok projekcióinak folyamatos pulzálása szabja meg. A lineáris időrend felborul, a jelen képei, valamint Csangnak, a főszereplő kínai kutyakölyöknek az ifjúkoráról és vörös-tengeri útjáról szóló emlékvíziói folytonosan váltják egymást. A szereplők téridő érzékelésének bizonytalanságát az írói intenció szerint a kábult tudatállapot különböző fiziológiai variánsai jelölik: a részegség, a tengeri betegség, továbbá álom és ébrenlét, álom és emlékezet tudati

⁹ A tánc vagy a zene bizonyos formában ugyancsak módosult tudatállapot előidézője lehet. A hangulatzavarok, a szorongásos megbetegedések és a normálistól eltérő (gyakran pszichotikus) viselkedésformák aránya jelentős méreteket öltött a középkor folyamán. A tarantella legkorábbi történelmi említése a Szent Vitus Tánc 1374-ben. Néhány ember az aktuális tevékenységét hirtelen abbahagyva felpattant, s vadul ugrálni, rángatózni és táncolni kezdett – mintha valamiféle rohamot kapott volna. A tarantizmus titokzatos betegségét a néphit szerint a tarantula pók csípése okozza. A legenda szerint ezt csak az összeroskadásig folytatott vad táncolás gyógyíthatja meg, amelyet idővel tarantellának neveztek el a dél-olaszországi Taranto városa után, ahonnan maga az örült táncolás elindult (Behtyerev, 2017, 121).

¹⁰ Az elbeszélés részletes elemzését lásd Rácz, 2020, 168–178.

határmezsgyéi. Az elbeszélésben a jelen és a múlt idősíkainak permanens változtatása együtt pulzál a történet fizikai és mentális terében történő elmozdulással. A címben szereplő kutyakölyök, Csang tudatfolyamának kivetítésén keresztül áll össze a lineáris időrendet nélkülöző, felvillanó emlékképekből mozaikszerűen összerakható történet. A lélektani folyamatok és emlékek belső időtérben történő kibontakoztatása, valamint a tudat általi valóságteremtés Henri Bergson és Arthur Schopenhauer hatásáról tanúskodnak.¹¹ Az elbeszélésben ébrenlét és álom mentális terei bizonyos fizikai energiák (fény, hő, hang) elektromágneses és mechanikai hullámai révén kapcsolódnak egymáshoz.

Az álomról című értekezésében Freud is reflektál arra a jelenségre, hogy az álomtartalmat és magát az alvást mint folyamatot a külső ingerek megzavarhatják. Az alvó többféleképpen is reagálhat a kívülről jövő érzéki ingerekre: „Vagy felébred, vagy sikerül az alvást annak dacára tovább folytatnia. Ez utóbbi esetben az álmodást használhatja fel a kívülről jövő inger kiküszöbölésére, s ezt is többféleképpen” (Freud, 1915, 56). Az érzéki behatás, mely az alvót ingerli, az álomban nem helyesen felismerve szerepel, hanem sajátosan értelmezve. Ennek a szépirodalmi szemléltetését találjuk meg a „Csang álmai” című elbeszélésben. Első álmában Csang hallja, amint egy hatalmas hullám ágyúlövésszerű robajjal zúzódik szét a taton, felrebben, lent ajtó csapódott, melyet valaki hirtelen bevágott. Második álmában Csang a Vörös-tengeren hajózik, a trópusi égen már magasan jár a nap, délidő van. Felébredve érzékeli, hogy Odesszában is dél van, de szomorú, barátságtalan időjárás. Harmadik álmába Csangot a hegedű lány hangjai ringatják, majd álmában ezek a csengő hangok tarka, ragyogó színekké változnak, a Vörös-tenger a szivárvány színeiben pompázik. Utolsó álmából Csangot dörgő robaj riasztja fel: a zátonynak ütköző hajó és a kapitány feleségére leadott pisztolylövés emlékképei – a kapitány életútjának sorsdöntő állomásai – az öklével az asztalra sújtó részeg kapitány okozta azonos hanghatás révén asszociálódnak. Bunyin tehát elbeszélése egyik lényegi szerkesztési elvévé avatja azt a megfigyelést, hogy a valós világ fizikai energiái hatni tudnak, transzformálódhatnak a tudatunkban megjelenő álmok nem akaratlagos asszociációs terének immanens világába.

A *Zveno* (Láncszem) című párizsi emigráns lapban 1924-ben „Kívül” címen Bunyin három rövid történetet jelentet meg, a „Névnap”, a „Zene” és „A szkarabeusok” című elbeszélések tartoznak ide. A „Névnap” központi témája álom és emlékezet kapcsolata. A lírai főhős tudatában egy múltbéli névnapi ünnepség egy régi nemesi kúrián egyszerre álom- és emlékképként sejlik fel:

„S látom magam a nemesi birtokon, ott a kúriában, a házban, ebéd közben, ám mégis ezt az egész napot, a kúriát, a vendégeket, és saját magamat is csupán látom, de rajtuk *kívül* érzem magam, *kívül* az életen. [...] úgy tűnik, hogy nem csak én vagyok *kívül*, *kívül* az életen, mindenki, aki körülvesz, ugyanígy van, bár mozognak, isznak, esznek, beszélnek, és nevetgélnek is [...]. És a lelkeket olyan

¹¹ Schopenhauer *A világ mint akarat és képzet* (1819) című művében úgy véli, hogy a világ dolgai csak oly módon adóttak, ahogy a szubjektum számára képzetként lecsapódnak. Henri Bergson 1922-ben megjelent *Tartam és egyidejűség* című írásában pedig megkülönbözteti az objektív, térbe vetített időt a szubjektív, belső időtől, amit tartamnak (*durée*) nevez.

bánatot keríti hatalmába, hogy végül véget vetek ennek az álomnak” (Bunyin, 1966, 141. Fordítás és kiemelés tőlem, R.I.M.)

Az író kortársának, a francia filozófusnak, Henri Bergsonnak az értelmezésében az álom egy olyan speciális tudatállapot, amelyben a tiszta emlékezet sajátosságai felszínre kerülhetnek, mivel az alvás közben a cselekvést uraló közvetlen motivációktól megszabadulunk. (Bergson, 1990.) Álom és emlékezet mentális terének összefonódását pszichológiai kutatások is alátámasztják. Az alvás fázisában az emlékek reaktivációja zajlik, amelynek során az új emlékek a korábbiakkal integrálódnak, megszilárdulhatnak, és ekkor kerülnek át az emlékképek a hosszú távú memória tartományába. (Spear–Gordon, 1981, 183–203.) Bunyin a „véget vetek ennek az álomnak” szófordulattal nyomatékosítja, hogy az elbeszélő tudatosan szakítja meg az álomszerű emlékezés fonalát, minthogy mindvégig alvás és ébrenlét tudati terének határmezsgyéjén lebeg. A tudatos álmodás fogalmát, amint azt manapság ismerjük, Frederik van Eeden holland pszichiáter írta le először „Tanulmány az álmokról” című cikkében 1913-ban. (van Eeden, 1913.) Az e művében használt *lucid dream* kifejezés, amely magyarul a tiszta (világos, érthető) álom jelentéssel bír, a mentális világosságra utal. Napjaink tudományos vizsgálatai azt igazolják, hogy az álombeli tudatos jelenlét tanulható: ilyenkor az álmodók „tudatában vannak annak, hogy ami történik, azt álmodják, sőt, akár tudatosan is képesek úgy alakítani az álombéli történetet, hogy a felmerülő szenzoros konfliktusok, vagy más néven prediktív hibák meghaladása révén az álom folytatható maradjon” (Simor–Bogdany–Peigneux, 2022).

Az említett elbeszélésciklus másik darabja, a „Zene” narrátora alvás és ébrenlét közöttes tudatállapotában (az ún. théta-fázisban) ugyancsak „kívülről” érzékeli önmagát, miközben felismeri a tudatában rejlő „teremtő képzelet” mágikus képességét. Azt a hatalmas, isteni teremtő erőt, amely nem pusztán elképzelni és elgondolni képes dolgokat, mint „az összes alkotó Tolsztoj vagy Shakespeare”, hanem képes azokat létrehozni is: „Mi is hát ez? Ki teremtette? Én, aki most ezeket a sorokat írom, gondolkodom és tudatomra ébredek? Vagy valaki más, aki bennem él, de még számomra is rejtve van, aki elmondhatatlanul hatalmasabb a magát csupán ebben a mindennapi életben megismerni képes énemnél?”¹² (Bunyin, 1966, 146). Napjainkban az orvostudomány a különböző tudatállapotoknál az agyhullámok¹³ eltérő mintázatát mutatta ki. Ahogyan mélyebbre jutunk a relaxációban, elérjük a théta állapotot, és már az alvás szintjére jutunk, azonban még nem alszunk mélyen (a mély alvás a delta-fázishoz köthető). A théta-stádiumhoz tartozik a mély meditáció, az intuíció, a kreativitás, a vizualizáció. A théta állapotban kitérnek a tudati képességek, fokozódik a gondolat kreatív, teremtő ereje, felidézhetővé válnak elfeledettnek hitt múltbéli emlékek. (Lisman–Jensen, 2013, 1002–1016.)

Bunyin fokozott érdeklődése az oneirikus állapotok feltárása iránt művészetét a szürrealisták azon törekvésével rokonítja, hogy feltárják az egyéni és kollektív tudattalan rejtett tartalmait. Innen eredeztethető az író művészi prózájában a lelki jelenségek modern megvilágítása, ahogyan az élet álomként való érzékelésének a

¹² A szerző fordítása.

¹³ Az agyhullámokat (alfa, beta, delta, gamma, theta), amelyek az agy elektromos aktivitását mutatják, frekvenciák szerint különböztetjük meg egymástól.

motívuma is. Az álomelmélet széles spektrumú teoretikus vonatkozásainak tárgyalása¹⁴ túlmutat jelen tanulmány keretein. Itt csupán a freudi értelmezés néhány aspektusára szeretnénk felhívni a figyelmet. Freud fogalmi rendszerében „az álom az álmodónak saját lelki alkotása” (Freud, 1915, 5). Az egyszerű és leplezetlen vágyteljesülések főként a gyermeki álmokat jellemzik, felnőttkorban a szembeszökő vágyteljesedésen kívül az ilyen típusú álmok egyéb értelmet is rejtenek, vagy pedig ifjúkori vágyképzetek juthatnak érvényre általuk. A vágyteljesüléssel szemben való magatartás tekintetében Freud három kategóriába sorolja az álmokat. Az elsőbe azok tartoznak, melyek „el nem fojtott vágyat leplezetlenül ábrázolnak”, ezek többnyire infantilis típusú álmok. A második csoportba azok az álmok sorolhatók, amelyek „elfojtott vágyat leplezve fejeznek ki”, ilyen álmaink többsége. A harmadik kategória azon álmok csoportja, melyek „elfojtott vágyat ábrázolnak, de leplezés nélkül”, vagy csupán alig leplezve.

Bunyin „Az élet kelyhe” című elbeszélése hősnőjének álma a harmadik freudi kategóriába sorolható. Az író lélekábrázolás helyett egy szimbolikus álom-jelenetben leplezi le Alekszandra Vasziljevna tudat alatt szunnyadó vágyát, amely nem azonos tudatos énjének kívánságával (elhunyt férje vagyónának a megöröklése). A lakonikusan megfestett, szürreális álom a hősnőt hálószobájában meglepő, levetkőztető és magáévá tevő két fiatal szerzetesről Alekszandra Vasziljevnanak az élet teljességét jelképező ifjúság utáni és leánykori szerelmi szenvedélye beteljesítése iránti tudatalatti vágyát hozza a felszínre.

„Vannak olyan álmok, amelyek nem állnak másból, csak kimondottan tartalomgazdag, átalakítás nélkül megjelenő vágyfantáziákból. [...] A hallucinátoros vágyteljesítő pszichózis – az álomban vagy másutt – egyszerre két, távolról sem hasonló teljesítményt visz véghez. Nemcsak annyit tesz, hogy felhozza a rejtett vagy elfojtott vágyakat a tudatba, hanem beteljesültként mutatja be őket, és arra készíti az egyént, hogy higgye el teljes valóságukat.” (Freud, 2011, 74–75.)

Bunyin hősnője nem ragadta meg az élet által csupán egyszer felkínált lehetőséget a boldogságra, az elfojtott vágyak mégis ott élnek benne kontrasztot nyújtva a sivár valóságnak.

Egy másik, hasonló tematikát boncolgató írásban, *A szerelem szentsége* című kisregényben a főhős, Mitya szürreális álmában elmosódnak az individuális tudat határai közte és vetélytársa, a színházigazgató között. Az álom-jelenet fabuláris előzménye, hogy Mitya Moszkvában megismerkedik Kátyával, az ambiciózus színinövendékkal, akinek a színészi karrierhez befolyásos pártfogót kell találnia. Mitya megsejt valamit az iskolaigazgató és Kátya szexuális viszonyáról. Az ébrenléti állapotban elfojtás alá került érzelmeket, jelen esetben a haragot, a féltékenységet és a szexuális vágyat, a gátlás alól felszabadult tudattalan álom formában tárja a főhős elé. Mitya szimbolikus álmában az erotikus vágyat képi módon idézi fel a megszületett gyermek. A következő álomképben Mitya szerelmi vágyainak tárgya, Kátya és a fiú szeretője, Aljonka alakja villan egymásba abban a jelenetben, amikor Kátya a fiú vetélytársával, az iskolaigazgatóval éppen szexuális aktusra készül. Ennek a képi

¹⁴ Erről a témáról lásd még Bókay, 2013.

megjelenítésnek „modern” látásmódját a szakirodalomban először Fjodor Sztjepun méltatta. (Sztjepun, 2001, 365–385.)

Freud az ún. „metapszichológiai írásokban”, a tervezett „Egy metapszichológia előkészületei” című könyvhöz (Bókay, 2021, 46–57.) írt esszéjében *Gyász és melankólia* (1917) címen a többnyire nem betegesen megnyilvánuló gyász és a sokszor patológiás természetű melankólia (klinikai nevén depresszió) kialakulásának és lefolyásának kórképét vizsgálja: „Miután az álmot tekintettük a nárcisztikus lelki zavarok normálképeének, most arra teszünk kísérletet, hogy a melankólia lényegét a gyász normális affektusával összehasonlítva világítsuk meg” (Freud, 2011, 81). Freud értelmezésében a gyász valamely szeretett személy vagy a helyébe lépő absztrakció elvesztésére adott reakció, míg a melankóliára a fájdalmas lehangoltság, a külvilág iránti érdeklődés felfüggesztése, a szeretetre való képesség elvesztése, a teljesítménygátlás, az önérzet csökkenése jellemző. A gyászban a tárgyvesztés tudatosul, és a világ válik üressé, ezzel szemben a melankóliához a tudattalan tárgyvesztést lehet kapcsolni, és maga a személy, az „én” üresedik ki.

A szerelem szentsége című kisregényben a főhősök megismerkedésének fontos előzménye volt Mitya apjának korai halála. A gyász traumatizáló élménye által kiváltott beszűkült tudatállapotban a fiú másként érzékeli az őt körülvevő természeti környezetet.¹⁵ A külvilág kiüresedik számára, mindenben érződik a halál „édeskés lehelle”. A főhős gyermekkori egzisztenciális tapasztalata fejlődéslélektani szempontból döntő tényezőnek bizonyul. Bunyinról írt monográfiámban részletesen tárgyalom a kisregény szüzsé-szerkezete és a korabeli mélylélektan tudományos tézisei között fennálló párhuzamokat. (Rácz, 2020, 193–197.) Ehhez az író magyar kortársának, Bak Róbert¹⁶ ideg- és elmeorvosnak a szélsőséges szerelem és az öngyilkosság összefüggéseinek lélektanát tárgyaló írásában megfogalmazott tételeit tettem vizsgálatom tárgyává (Bak, 1999). Itt csupán egyetlen momentumra hívnám fel Bak Róbert olvasatában a figyelmet: „Ha a »szerelmet«¹⁷ a gyász és a melankólia között félúton, egyetlen fogalmi hármasságban vesszük szemügyre, rögtön feltűnik néhány hasonlóság és különbség. A tudatmező mindhárom állapotban beszűkül, és a minden egyebet kizáró tárgymegszállás érvényesül. Mindhárom állapotban a tárggyal való azonosulás megy végbe. A gyász a szeretett személy halálát, azaz valóságos tárgyvesztést követ. A melankólia esetében is elképzelhető valóságos tárgyvesztés, legtöbbször azonban intrapszichikus és szimbolikus tárgyrepresentációk elvesztése folytán alakul ki melankólia. Hol a tárgyvesztés a »szerelemben«? – merülhet fel a kérdés [...]. A »szerelmet« is gyakran szeparáció, vagy fontos – valós, képzelt vagy

¹⁵ A súlyos érzelmi traumákat agyunk a túlélésünk fenyegetéseként érzékeli. Az agy primitív részében elhelyezkedő amygdala aktivitása ebben az esetben megnő (felgyorsul a légzés, a szívverés stb.). Az ítélőképesség tompul, és az agy védekező mechanizmusokat hív elő (pl. tagadás vagy disszociáció). „Tehát a lelki traumaélmény az agy riasztórendszerében (amygdala, hipotalamusz, agytörzs) neurobiológiai, strukturális változásokat idéz elő, és emellett a gének tevékenységét is átállítja” (Kiss, 2018, 32).

¹⁶ József Attila kezelőorvosa a költő betegségének utolsó időszakában a Siesta Szanatóriumban.

¹⁷ Érzelmek háttérben agyi, neurokémiai mechanizmusok állnak. A szerelem megélésekor dopaminnak nevezett neurotranszmitter szabadul fel. Más agyterületek (amygdala, a frontális kéreg területei) aktivitása viszont csökken, tompítva a szerelmes személy „józan” ítélőképességét („rózsaszín kód”). „A szerelmi viselkedést mediáló neurobiológiai mechanizmusok átfedést mutatnak a szexuális (állatoknál a párzási) viselkedés szabályozásával és a szerfűggségek háttérben működő patofiziológiai folyamatokkal” (Szendi, 2013, 237).

fenyegető – tárgyvesztés, illetve tárgyreprezentáció-vesztés előzi meg, amely melankóliához vezethet” (Bak, 1999, 171).

A freudi értelmezés szerint a melankólia kialakulásakor valamilyen ambivalencia nyer megerősítést, például a szeretet és a gyűlölet ellentétes érzelmei kapnak helyet a kapcsolatban. Az ambivalencia-konfliktus eredhet azokból az élményekből, amelyek a tárgyvesztés fenyegetését eredményezik. Bunyin kisregényében a főhős falura történő hazaérkezését követően egy nászát ülő bagoly ijesztő rikoltása hívja elő Mitya tudattalan félelmét az újabb „tárgyvesztéstől”, és juttatja eszébe szerelmével, Kátyával kapcsolatos kízó érzéseit. Mitya érzelmvilága kiüresedik, a fiú melankolikus állapotba kerül, már nem tanúsít érdeklődést a külvilág iránt, nem figyel a körülötte zajló természeti változásokra. A melankólia kialakulása Bunyin írásában is „a szerelmi szenvedély komor szövedéke” (Kristeva, 2007, 29). Kátya alakja a hön áhított képmásból (a libidó áthelyezése történt egy képzelte tárgyra, az eszményi Kátyára) valóságos kísértetté minősül át, aki már pusztán létezése által üldözi Mityát. Az *én* Bunyin írásában is azonosul a feladott tárggyal, a tárgyvesztés ily módon *énvesztéssé* alakul át. A szeretett személy oldaláról elszenvedett vélt vagy valós sérelem hatására megrendült ugyanis a tárgykapcsolat. A főhős realitással való konfrontációja okán és új szeretet-tárgy választásra való képtelenségéből adódóan teljesen befelé fordul. A Mitya mentális állapotára jellemző alvás- és hangulatzavarok, a szorongás, a csökkent önértékelés, a családtagok iránti érzelmi elhidegülés, a reménytelenség, majd kétségbeesés a melankólia (depresszió) szimptomatikájával mutatnak egyezést, ennek Bunyin pontos pszichopatológiai tünetegyüttesét tárja fel a szüzsében. A *Nyugat* folyóiratban megjelent recenziójában Lengyel Menyhért is lélektani narratívaként értékeli Bunyin kisregényét: „Évek óta nem olvastam ilyen szép könyvet. Talán Knut Hamsun *Viktóriájához* áll legközelebb. Mintha a szerelem új fogalmazást kapott volna benne. [...] Nem több mint százhatvan oldal az egész könyv... s mégis ritkán írták meg a szerelem kimerítőbb lélek- és kórtanát” (Lengyel, 1926, 967–968).

A módosult tudatállapotok, mint az álom vagy különböző transzállapotok művészi ábrázolása kulcsszerepet játszik a bunyini poétikában, tanulmányozásuk egyfajta hidat képezhet az irodalomtudomány és a pszichoanalízis elemzési módszerei között, új vizsgálati szemponttal bővítheti a bunyini életmű kutatását. Az orosz irodalomra a múlt századelőn jelentős hatást gyakorolt a pszichoanalízis tudományos elmélete, Freud és Jung műveinek fordításai és az orosz analitikus iskola megalakulása is megerősíti ezt a befolyást. Ivan Bunyin irodalmi munkásságára közvetlenül ugyan nem hatott a freudi elmélet, de művei közül több is reflektál a korabeli pszichoanalitikus diskurzusra. Elbeszéléseiben az író a módosult tudatállapotok (részegség, tengeribetegség, hallucináció, álom, éber álmodás, emlékezés, önkívület, gyász, szerelem, alkotás, imagináció¹⁸) bevonásával kitérít a lírai én tudathatárait, egyre nagyobb teret adva a tudattalan elmeműködés művészi ábrázolásának. Prózájának vizsgálata során a multidiszciplináris megközelítés lehetővé teszi az egyes művek tágabb kontextusban történő értelmezését, a karakterek belső világának és motivációinak jobb megértését, a művészet és a tudattalan kapcsolatának további feltérképezését.

¹⁸ Edmund Husserl terminológiája a tudatosan irányított képzelet aktusára.

Felhasznált irodalom

- Bak R.** (1999). Szerelem és tárgyvesztés. Ford. Berta Ádám. *Thalassa*, 10(2–3): 171–184. [http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(10\)1999_2-3/171-184_Bak-Robert_\(1953\).pdf](http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(10)1999_2-3/171-184_Bak-Robert_(1953).pdf)
- Behtyerev, B.** (2017). *Наедине с убийцей. Об экспериментальном психологическом исследовании преступников.* Москва: Алгоритм.
- Bergson, H.** (1889). *Idő és szabadság. Tanulmány eszméletünk közvetlen adatairól.* Ford. Dienes Valéria. Szeged: Univerzum Kiadó, 1990.
- Bókay A. – Erős F.** (szerk.) (1998). *Pszichoanalízis és irodalomtudomány.* Budapest: Filum.
- Bókay A.** (2013). Megjegyzések az álom pszichoanalitikus metapszichológiájához. *Imágó Budapest*, 3(2): 41–58. https://imagobudapest.hu/wp-content/uploads/2016/11/041-58_Bokay-A.pdf
- Bókay A.** (2021). Gyász és melankólia – az énteremtés útjai. *Imágó Budapest*, (10)2: 46–57. <https://imagobudapest.hu/wp-content/uploads/2020/11/5-Bokay.pdf>
- Bunyin, I. A.** (1966). *Собрание сочинений в 9-и тт.* Под общ. ред. А.С. Мясникова, Б.С. Рюрикова, А.Т. Твардовского. Москва, 1965–1967. Т. 5.
- van Eeden, F.** (1913). A Study of Dreams. *Proceedings of the Society for Psychical Research*, 26: 431-461.
- Erős F.** (2010). Határátlépések pszichoanalízis és irodalom között Dr. S.-től Muo doktorig. In: *Uő.: Pszichoanalízis és kulturális emlékezet (141–160).* Budapest: József Attila Műhely.
- Etkind, A.** (1999). *A lehetetlen Erősa. A pszichoanalízis története Oroszországban.* Ford. Bratka László, Kiss Ilona, M. Nagy Miklós, Szőke Katalin. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Freud, S.** (1901). *Az álomról.* Ford. Ferenczi Sándor. Budapest: Dick Manó, 1915.
- Freud, S.** (1915a) Az álomtan metapszichológiai kiegészítése. Ford. Májay Péter. In: Sigmund Freud: *Gyász és melankólia és más elméleti írások (69–80).* Budapest: Animula, 2011.
- Freud, S.** (1915b) Gyász és melankólia. Ford. Berényi Gábor. In: Sigmund Freud: *Gyász és melankólia és más elméleti írások (81–94).* Budapest: Animula, 2011.
- Grin, M.** (szerk.) (1981). *Устами Буниных. Дневники Ивана Алексеевича и Веры Николаевны и другие архивные материалы в трех томах, Т. 2.,* Frankfurt am Main: Посев, 1981.
- Grossman, J. D. – Rischin, R.** (2003). *William James in Russian Culture.* Lanham Md.: Lexington Books.
- Jung, C. G.** (1912). *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába.* Ford. Nagy Péter. Budapest: Európa, 1990.

- Jung, C. G.** (1922). Az analitikus pszichológia és a költői műalkotás közti összefüggésről. Ford. Szilágyi Lilla. In: Bókay Antal – Erős Ferenc (szerk.), *Pszichoanalízis és irodalomtudomány* (94–106). Budapest: Filum, 1998.
- Jung, C. G.** (1973). *Synchronicity: An Acausal Connecting Principle*. Princeton: Princeton University Press.
- Király, B. (et al.)** (2023). The medial septum controls hippocampal supra-theta oscillations. *Nature Communications*, 14: 6159. <https://doi.org/10.1038/s41467-023-41746-0>. Letöltve: 2024. 01. 12.
- Kiss Sz.** (2018). A traumák neurobiológiai következményei. *Magiszter*, 16(4): 29–36.
- Kristeva, J.** (2007). A melankolikus képzelet. Ford. Dobossy Anna. *Thalassa*, 18(2-3): 29–50. [http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(18\)2007_2-3/029-50_J-Kristeva_\(1987\).pdf](http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(18)2007_2-3/029-50_J-Kristeva_(1987).pdf)
- Lengyel M.** (1926). A szerelem szentsége. Bunin Iván könyve. *Nyugat*, 19(24): 967–968.
- Lisman, J. E. – Jensen, O.** (2013). The Theta-Gamma Neural Code. *Neuron*, 77, March 20: 1002–1016.
- Muromceva-Bunyina, B. H.** (1958). *Жизнь Бунина, 1870–1906*. Москва. http://az.lib.ru/b/bunin_i_a/text_1890-3.shtml Letöltve: 2017. 04. 25.
- Rácz I. M.** (2020). *A lét és a szerelem szentsége. Ivan Bunyin művészi világképe*. Budapest: L'Harmattan.
- Simor, P. – Bogdany, T. – Peigneux, P.** (2022). Predictive coding, multisensory integration, and attentional control: A multicomponent framework for lucid dreaming. *PNAS*, 119(44). <https://doi.org/10.1073/pnas.212341811>. Letöltve: 2023. 11. 26.
- Spear, N. E. – Gordon, W. C.** (1981). Sleep, dreaming and the retrieval of memories. In: W. Fishbein (Ed.), *Recent Advances in Sleep Research, Vol. IV. Learning and Memory* (183–203). New York: Spectrum Publications.
- Szabó Cs.** (2008). Módosult tudatállapotok. In: Csépe V., Győri M., Ragó A. (szerk.), *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás* (298–321). Budapest: Osiris.
- Szendi I.** (2013). Szerelmi véglet: a szenvedélyes szerelem kóros függőséggé torzulása. In: Laczkó Sándor (szerk.), *Lábjegyzetek Platónhoz, 11. A szerelem* (232–250). https://acta.bibl.u-szeged.hu/49271/1/platonhoz_011_232-250.pdf. Letöltve: 2023. 11. 21.
- Sztyepun** (2001). = Степун, Ф.А. Литературные заметки. И.А. Бунин (по поводу «Митиной любви»). In: *Иван Бунин. Pro et contra* (365–385). Санкт-Петербург: ИРХГ.
- Szummer Cs. – Horváth L.** (2020). Álom, fantázia és normál tudatállapot Husserlnél, Freudnál és a Daseinanalízisben. *Psychologia Hungarica Caroliensis*, 8(1): 45–79.
- Vigotszkij, L.** (1968). *Művészetpszichológia*. Ford. Csibra István. Budapest: Kossuth.